

VENNASTEKOGUDUSE KIRJANDUSEST VIRGUTUSLUGEMISENA

Rudolf Põldmäe. Vennastekoguduse kirjandus. Eesti mõttelugu 101. Tartu: Ilmamaa, 2011. 536 lk.

Raamatutel ning käsikirjadel on muidugi oma saatus ja kirjutatud sõna püsib. Iidsete tõdemuste järjekordse kinnituseks on paar aastat tagasi meie lugemislauale jõudnud Rudolf Põldmäe ülevaade Eestiga seoses olevast vennastekoguduse kirjandusest. Teose on 36 aastat pärast käsikirja valmimist ja 23 aastat pärast autori surma avaldanud kirjastus Ilmamaa oma teenekas sarjas „Eesti mõttelugu”.

Raamatu aluseks oleva käsikirja pani Põldmäe kokku aastatel 1974–1975. Ta oli siis teadurina palgal Keele ja Kirjanduse Instituudi kirjandusajaloo sektoris, mida juhatas Aarne Vinkel ja kus parajasti oli käsil „Eesti kirjanduse ajaloo” koostamine, peatoimetajaks instituudi direktori postile tõusnud Endel Sõgel, osav administraator ja karm ideoloogiavalvur. Armuaeg, mille Põldmäe oma privaatuurimuse kirjutamiseks oli saanud, oli ta enda tööviljakuse ja tahte ning üpris tõenäoliselt ka tollase sektorijuhataja asjatundlikkuse ja laiade õlgade varal loodud. Kollektiivse kirjandusloo esimene, eesti vanemale kirjandusele pühendatud köide oli ilmunud 1965 ning sisaldas muu hulgas kaks Põldmäe kirjutatud peatükki: „Kirjasõna XVIII sajandi esimesel poolel” ning „Hernhuutlik kirjasõna XVIII

sajandil ja XIX saj. algul”. Ka teise, 1966 ilmunud köitesse, mis vaatab eesti kirjandust meie rahvusliku liikumise tuumajal, oli Põldmäe kirjutatud olulisi osi, sealhulgas esimese, sissejuhatava peatüki (koos köite toimetaja Endel Nirgiga), Carl Robert Jakobsoni käsitluse, XIX sajandi lõpu luule ülevaate jm. Kolmandas köites (1969) on Põldmäe sulest peatükk XX sajandi alguse eesti näitekirjandusest.

„Edaspidine töö on autorit talutanud järjest uuemate perioodide juurde. Kui ta oli 1973. aastal täitnud oma ülesande viieköitelise kirjandusajaloo koostamisel, siis võimaldati tal instituudi juhtkonna poolt mõneks ajaks tagasi pöörduda vennastekoguduse kirjanduse juurde...” kirjutab Põldmäe siin tutvustatava raamatu sissejuhatuses (lk 19). Niisiis tuleb arvata, et enne vennastekoguduse kirjandusega taas tegelema asumist oli Põldmäel käsikirjas valminud ka kirjandusloo järgnevatel köidetes leiduv kaastöö: 1930. aastate kirjanduselu ja proosaepika ülevaated ning Enn Kippeli, Leida Kibuvitsa, Leo Anvelti jt tolaaegsete noorprosaistide käsitlused neljanda köite 2. raamatusse (ilmus 1984), samuti ka peatükk 1940.–1945. aasta kirjandusest viienda köite 1. raamatusse (ilmus 1987; 1940. aasta proosa- ja luulekäsitluse autor on siiski köite toimetaja Maie Kalda). Kirjandusloolaste paindumine/painutamine omaaegsele kohustuslikule tõlgendamisliis-

tule (näiteks kontseptsioon rahvusliku liikumise kahest suunast: eesrindlik valgustuslik-demokraatlik ja tagurlik konservatiiv-klerikaalne) on „Eesti kirjanduse ajaloo” ilmne, olugi et paremad autorid, Põldmäe nende hulgas, on suutnud mitmekülgseid fakte esitades vältida analüüsi üheülbalisust. See, et 1970. aastatel valminud algredaktsioonide ilmumisvalmis seadmine takerduma hakkas, on küll seletatav ühelt poolt Kalda sõnastatud tõdemusega V köite 1. raamatus (lk 13): „Akadeemilise kirjandusloo iga järjekordse köite ettevalmistamisel andis ikka enam tunda süvauurimuslike eeltööde vähenev ja käsitlemisele kuuluva materjali suurenev maht.” Teisalt aga on selge, et ideoloogilised kollisioonid, mida kirjandusloolastel oli tulnud kogeda ka I–III köite koostamisel, olid Eesti iseseisvuse- ja okupatsiooniaegade kirjandust eritledes (IV–V köide) sageli ületamatud ning kompromissid aega võtvad ja lõpuks peale sunnitud.¹ Nii nõudsid kirjandusloo (eriti kahe viimase köite) raamatud paraku juba ilmumisajal kasutajalt head taustatundmist ja ridade vahelt lugemise oskust, võimet märgata pigem seda, mida neis i k k a g i on ja – V köite vabanemistuulise 2. raamatu puhul (1991) – mida neis l õ p u k s o m e t i on, mitte aga seda, mida neis k a on või üldse pole.

Paradoksaalsel kombel pole „Vennastekoguduse kirjanduse” puhul mingit mõtet umbse aja jälgi peljata, sest nende hulk on kaduvväike. Oma käsikirja, doktoritöö mahu ja kaaluga uurimuse pani Põldmäe kokku puhtast missioonitundest, sest ette oli arvata, et juba teema välistab promoveerumise või töö tervikuna avaldamise. Ometi oli sel kombel avanenud haruldane võimalus kirjutada just nii ja just seda, kuidas ja mida kirjandusteadlane ise heaks

arvas. Mis puutub teoses siin-seal avalduvasse ratsionalistlikku meelsusse ja kriitilisse hoiakusse XVIII–XIX sajandi Eesti luterliku härraskiriku ja baltisaksa aadlike suhtes, siis oli see 1920.–1930. aastate Tartu ülikoolis hariduse saanud eesti kultuuripõlvkonnale üpris omane. Seda, et samalaadset kriitikameelt leidub Põldmäe artiklites juba 1930. aastatel, on märganud ka Piiret Lotman, kes teost on tutvustanud.² Raamatus kirjeldab Põldmäe töepäraselt sedagi, kuidas hernhuutlik äratusliikumine Eestisse jõudnuna leidis tuge ja poolehoidu siinsete pietistlike ja vennastekogudust pooldama asunud pastore ja aadlike hulgas.

Hernhuutlaste kirjavara tegelemist oli Põldmäe alustanud 1933. aastal oma professori Gustav Suitsu õhutusel ning vormistanud tulemusi seminartöödeks, samuti juba üliõpilaspõlves ja hiljemgi publitseeritud artikliteks. 1935. aastal, kui Põldmäe lõpetas ülikooli, oli Suits oma välismaareisi käigus põiganud Saksamaal asuvasse vennastekoguduse arhiivi ja jõudmata ise pikemalt allikate juures töötada, veendunud siiski sealse Eestit puudutava ainestiku rohkuses. Kohustustega kimbus olev professor oli olulise teema õilsameelselt üle andnud oma võimekale õpilasele, Eesti Rahvaluule Arhiivis töötavale Põldmäele, kes viimaks tänu saanud õppe- ja uurimisstipendiumile sai reisi ette võtta. „Esimene õppesemester 1938. a. lõpul ja 1939. a. algul kulus Berliinis akadeemilisele stuudiumile, millesse mahtus ka Preisi Riigiraamatukogu rikkaliku erialase kirjanduse kasutamine, kuid teine semester 1939. a. märtsi algusest juuni lõpuni kulus tervenisti uurimistöök Vennasteuniteedi arhiivis (Archiv der Brüder-Unität), mis asus Lõuna-Saksamaal Oberlausitzis Herrnhuti linnakeses,” kirjutab

¹ Vt ka Marika Mikli intervjuud Maie Kaldaga. – Vikerkaar 1994, nr 8, lk 74–81.

² P. Lotman, Vennastekoguduse kirjavara jälgedes. – Sirp 9. II 2012.

Põldmäe teose sissejuhatuses (lk 15). Arhiivist, mis sisaldab vennastekoguduse ajaloolisi allikmaterjale koguduse algaastatest peale, suutis tubli uurija intensiivselt töötades kaasa tuua üle 1200 vihikulehekülje märkmeid ja väljavõtteid, uudset materjali, mida ükski Eesti teadlane seni polnud kasutanud. Nobeda sulega mees avaldas esimesed uurimistulemused teadusajakirjades juba aastail 1939–1940. Kavandatud põhjalikuma teose sissejuhatus ühest osast kasvas välja ka magistritöö „Halle pietismi mõjudest eesti kirjanduses aastail 1710–1750”, mille eest Põldmäe sai Tartu ülikoolis 1940. aastal filosoofiamagistri kraadi (1959 atesteeriti see filoloogiakandidaadi omaks). Okupatsioonide ja sõja keerist trotsides suutis Põldmäe luua pere (1941), kuhu sündis kaks poega (1942 ja 1945), töötada Eesti Rahva Muuseumi lahutamisel tekkinud kirjandusmuuseumi juhtkonnas, Tartu ülikooli raamatukogus ning eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri dotsendina ja – lisaks Jakob Hurda pärandiga tegelemisele – skitseerida ning populaarsemas vormis osalt ka avaldada uusi peatükke vennastekoguduse kirjanduse kohta. 1945. aasta sügisel Põldmäe vangistati; ellujäämine ja 1955. aastal kõigi pereliikmete (mõnekuune tütreke kaasa arvatud) Eestisse tagasi jõudmine pärast vanglat, Komi vangilaagrit ja asumisaastaid Siberis, kuhu 1949 oli küüditatud ka pere, on üks neid vastupanujõu ja visaduse imesid, mis on Põldmäe kogu pärastise rikka teadustöö, kaasa arvatud siin esitletava raamatu taustaks. Ime on ka vennastekogudust puudutavate uurimismaterjalide säilimine: autori enda sõnutsi (sissejuhatus, lk 18) on tal kaotsi läinud vaid mõnikümmend lehekülge, mida ei saanud taastada. Aitäh lastele – Alo Põldmäele ja varalahkunud Mare Põldmäele –, kes on seisnud monograafia postuumse ilmumise taga.

Raamatut võib lugeda nagu haara-

vat dokumentaalromaani. Kõigepealt saame hea ülevaate vennastekoguduse väljakujunemisest 1720.–1740. aastate Saksamaal ning tekkinud uue luterliku vabakiriku rahvusvaheliseks muutmisest. Põldmäe kirjeldab nii sotsiaalseid, religioosseid kui ka silmapaistvate üksikisikutega seotud asjaolusid, tõstes eriti esile uue ühenduse sotsiaalset struktuuri, mis „muutis eri elukutsed ja seisundid samaväärseks ning pani kõik liikmed ühevõrra koguduse ühiseid huviseid teenima” (lk 23), samuti vennastekoguduse osa misjonitöös, mida tehti Ameerikas, Aafrikas jm paiknevates uutest kolooniates. Põgus, kuid väga huvitav on sissevaade vennastekoguduse teoloogia ja kirikukorralduse looja ja krahv Nikolaus Ludwig von Zinzendorfi kujunemiskäiku ja tegevusse (lk 25–30): lapsest saadik usuelamustele vastuvõtlik olnud mees, kes oli mõjutu si saanud nii Halle pietismist, Wittenbergi ortodokssest luterlusest, Määri vendade usufanatismist, Johann Arndti luterlikust müstitsismist kui ka Pierre Bayle'i ratsionalistlikult praktilisest filosoofiast, oli jõudnud veendumusele, et maailma suudab parandada üksnes tundeelul põhinev lihtne südamekristlus, usk lunastusse Kristuse vereohvri läbi. Põldmäe sõnutsi (lk 27) püüdis Zinzendorf „Kristuse isikut, tema kannatusi ja ristisurma tõsta olevikuliselt realismi, et mõjuda kõige intensiivsemalt tundeelule” ja nii äratada selliseid moraalseid tundeid nagu patuhäbi, kaastunne, häbelikkus jne, mis eetiliseks lähteks saanuna paneksid inimesi moraalselt elama ja tegutsema.

Raamatu põhiosa keskendub siiski vennaste eestikeelsele kirjandusloomele ja eestlaste hulgas tehtud misjonitööle. Esimesed hernhuutlikud jutlustajad jõudsid Tallinna 1730. aastate alguses. Laienedes järgneva sadakonna aasta jooksul nii territoriaalselt kui ka poolehoidjate arvult, tekitas vennastekogudus põlisrahva seas tõelise kultuurimur-

rangu. Senised valdavalt suulisele pärimusele ja animistlikule rahvausundile toetuvad vaimsed töökspidamised, mida kristlikud õpetused olid sinnamaani suutnud vaid rikastada, kuid mitte radikaalselt muuta, kasvasid üle rohkem või vähem kirjasõnale tuginevaks kultuuriks, mille vaateväli kiiresti avardus, vastavalt sellele, kuidas mitmekesisus eestlastele kättesaadav haridus ja lugemisvara. Muidugi on sellel modernse tsiviilühiskonna suunas toimunud läbimurdel ja eestlaste koondumisel rahvusidee ümber teisigi põhjusi, kuid vennastekogudusse kuulumisega kaasnenud eneseteadvuse tõus, hariduspürgimused ja võimalused sotsiaalseks edenemiseks olid eesti rahvusliku ärkamise keskseid tõukejõude. Hernhuutlikest peredest on ju pärit ka meie rahvusliku koiduaja mitmed esiharitlased: Kreutzwald, Jannsen, Jakobson, Hurt jt, veel Suitsu emagi olevat poja sõnul olnud vali pietist. Peatükis „Uue usu liikumise edu põhjused” (lk 41–43) ongi Põldmäe loetlenud eduloo mitmeid olulisi seiku: pärisorise talurahva senine usuleigus ametliku kiriku passiivseks jätvate õpetuste tõttu, innukas meeldumus tunderõhulisse, igavest armuõndustust töotavasse hernhuutlikku jumalassõnasse, mille kuulutaja oli sageli pastori rahvalähedasem käsitöeline või koduõpetaja (või ka seni alamrahvaks peetud eestlane ise); võimalus koguduse töös aktiivselt kaasa lüüa, võimalus suhelda vendadega teistes kihelkondades, pietistidest pastore ja mõisnike toetus, vennastekogudusse kuuluvate talupoegade rakendamine mitmesugustes mõisaametites jne. „Oma piiratud tegevusvõimaluste juures haaras talurahvas sellest ainsast institutsioonist kinni kogu oma visaduse ja fanatismiga ning kujundas kitsast usulisest organisatsioonist ühtlasi võimsa sotsiaalse ja rahvusliku ühenduse, millele ta andis jäägitult kogu oma allasurutud energia,” resümeeerib Põldmäe (lk 43). Raamatus

leiduvaid koguduseliikmete elulookirjeldusi lugedes võime ka ise veenduda, et ühendusse kuulumist tajuti Önnistegija armuna, privileegina, mille nimel püüti alandlikult taluda eluraskusi ja loobuda nii alkoholi liigtarvitamisest, mõisavarusest kui ka senistest rahvakommetest (nt traditsioonilised pulmameod või tervisehäda puhul rahvatarga poole pöördumine). „Hulgakesest” väljaarvamist tajuti raske nuhtlusena ja püüeldi meelearanduse poole, et taas vennaste sekka pääseda.

Võime kaasa elades lugeda, kuidas Kristuse ristisurmale ja verehaavadele keskendumine hernhuutlikus kirjanduses, jumalateenistuses ja palvetundides võttis ajuti äärmuslikke vorme ka Eestis, olgu see siis 1740. aastate liialduslikust „sõelumisajast” pärinev tartukeelne lauluraamat, mille ekstaatilisi värssse Põldmäe tsiteerib (lk 85–88), suured meeleliigutusest tulvil rahvahulgad sisendusjõulisi ilmikjutlustajaid kuulamas (lk 305–310) või „taevaskäijate” ja „taevakirjade” levik XIX sajandi teisel kümnendil (lk 435–448). Raamatus esitatakse mitmeid põhjalikke isikulugusid. Nii näiteks on Põldmäe jälginud saksa hernhuutlase Matthias Friedrich Hasse tegevust, kes töötas 1740. aastatel Urvastes pastor Johann Christian Quandti koduõpetajana, õppis hästi ära eesti keele, andis välja teise hernhuutliku eestikeelse lauluraamatu ning kirjeldas oma aruannetes tõetruult pärisoriste eestlaste eluolu ning töökspidamisi (lk 78–98). Faktirohked ning kohati lausa dramaatilised ülevaated on raamatus nt ka 1730.–1740. aastatel Urvastest pietismi ja hernhuutluse ühe keskuse kujundanud pastori ja kirjamehe Quandti kohta (lk 47–77), Tartumaa ringkonna vennastekoguduse juhiks kujunenud hernhuutliku kirjamehe, aruannete koostaja ja eestlasi kirjutama õhutanud Christoph Michael Königseeri kohta, kes tegutses Eestis 1754–1770 ning hiljem misjonärina Gröönimaa eskimote

seas (lk 128–169), mõjurikka misjonäri ja kirjamehe Jacob Marraschi kohta, kes töötas 1748. aasta algusest kuni oma surmani 1792 Saare- ja Hiiumaal ning Lääne-Eestis (lk 173–207) jne.

Kõige hämmastavam on siiski liht-rahva hulgest tõusnud hernhuutlike kirjameeste ja ilmi- ja jutlustajate loomis- jõud ja tegutsemistahe, millest Põldmäe räägib ilmse imetlusega. Siin on Urvas- te koolmeister ja köster, pärisorjana sündinud Mango Hans (1713–1780), kes oli esialgse lugemisoskuse saanud oma isalt ja andeka iseõppijana oman- danud saksa keele, raamatuköitmis- ja kellassepaoskused, orelimängu ning noodikirja. Raamatus on mitmeid umb- kaudseid teateid ka tema tegutsemise kohta paljude hernhuutlike laulude tõl- kijana. Kuid kirjeldades vennasteuni- teedi arhiivis leiduvat 805-lehekülje- list tartueestikeelset käsikirja, Johann Arndti ülimenuka teose „Von wahrem Christenthumb” tõlget, peab Põldmäe käsikirja autoriks ja osavaks illustraa- toriks just Mango Hansu, esitades sel- le kohta usutavaid tõendeid ja pidades manuskripti „18. sajandi eesti kirjan- duse tähelepanavamaks nähtuseks” (lk 110). Käekirja jm tunnuste põhjal arvab Põldmäe Mango Hansu kui auto- ri või kopeerija sulest pärinevaks veel mitmeid mahukaid jutluste- ja laulu- kogumikke, mida praegu säilitatakse Kirjandusmuuseumis Eesti kultuuri- loolises arhiivis, samuti oletab ta Man- go Hansu loominguks samas leiduvaid John Bunyani teose „Pilgrims Progress” ja „The Holy War” saksakeelsete välja- annete järele valminud tõlkekäsikirju. Samasuguse poolehoiuga on raamatus kirjeldatud Michael Ignatiuse, Kulli Jüri, Aleksander Raudjali, Mäletu Ja- ani, Silla Hindriku jt tegevust. Kuidagi- moodi ei ole võimalik ükskõikseks jääda ka selle nüüdseks kadunud ja katsu- mustomerohke maailma suhtes, mis meile detailirohkelt avaneb raamatus vahen- datud aruannete ja vennaste elulookir-

jelduste kaudu. Et vennastekoguduses pandi suurt rõhku laulmisele ja laulu- oskusele, leiame teosest tähelepane- kuid ka eesti koori- ja muusikakultuuri arengu kohta.

„Vennastekoguduse kirjandust” kok- ku pannes on Põldmäe lisaks varasema- tele käsitlustele (T. Harnack, H. Plitt jt) saanud kasutada ka Guntram Philippi värskest ilmunud uurimust,³ milles mh rohkem vaadeldakse ka hernhuutluse leviku sotsiaalmajanduslikke aspekte, millega Põldmäe kuigivõrd ei tegele. Eelkõige usundiloolisest vaatenurgast on vennastekoguduse tegevust Eestis käsitlenud praost Voldemar Ilja (1922–2010), kes oli uurinud vennastekogu- duse käekäiku Eesti arhiivimaterjalide põhjal ja kellel 1984. aastal läks korda hankida Herrnhutist Eestit puudutava- te arhivaalide mikrofilmid ning 1988. aastal olude vabanedes ka ise Saksa- maal käia. Esimese osa oma uurimu- sest vormistas Ilja doktoritööna, mille ta kaitses Helsingi ülikooli usuteadus- konnas 1995. Doktoritööd kirjutades oli ta Põldmäe loal siinse teose käsikirjaga „õige põgusalt” tutvunud ja veendunud, et uurimused mitte ei kattu, vaid hoopis täiendavad teineteist.⁴ Järgnevad viis köidet Ilja vennastekoguduse uurimust on küll asjaarmastajalikult deskrip- tiivsed ja halvasti toimetatud, kuid Põldmäe teost lugedes tasub neid kõiki võrdluseks käeulatuses pidada. Näha ongi rõõmustavaid märke sellest, et vennastekoguduse fenomen pakub meie humanitaarteadlastele jätkuvat huvi.⁵

³ G. Philipp, Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung. (Vom Anfang des 18. bis über die Mitte des 19. Jhs.) Köln–Wien: Böhlau, 1974.

⁴ Vt V. Ilja, Vennastekoguduse (hern- huutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). 1730–1743. Tallinn: Logos, 1995, lk 28–29.

⁵ Nt K. S a l v e, Oh, kes saab lihakeelega üles rääkida taevased asjad! – Mäetagused 2000, nr 14, lk 83–96; J. P l a a t, Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20.

Võimalik, et ilmumiseks mõeldud teost avaldama asudes oleks autor viimistlenud selle struktuuri: praegu puudub raamatust kokkuvõttev osa, mitmed üldistused ja järeldused leiduvad kas sissejuhatavatel osadel või peatükkide tekstis. Toimetamisel on teosele lisatud nimeregister ja üksikuid kommentaare,

sajandil. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2003; R. N u r k, Hernhuutlastelt pärineva piiblisõnastiku transkriptsioon. Juhendaja Kristiina Ross. Seminaritöö. Tallinna Ülikooli eesti filoloogia osakond, 2006 [käsikiri]; G. S t r a u b e, M. L a u r, Der Hallische Pietismus und die Herrnhuter Brüdergemeine in Liv- und Estland im 18. Jahrhundert. – Forschungen zur baltischen Geschichte 2009, nr 4, lk 97–114; A. V õ s a, Vennastekoguduse mõju eestlaste eneseteadvusele: kolm palvekirja aastatest 1845–1846. – Ajalooline Ajakiri 2012, nr 3/4 (141/142), lk 239–268.

mis muidugi hõlbustab raamatu kasutamist. On tõsi, et selle monograafia materjalidel põhinevaid üksikuurimusi on Põldmäe avaldanud nii enne kui ka pärast käsikirja valmimist,⁶ kuid tervikuna mõjub raamat ikkagi värskelt, vaatamata pikale ootusajale ilmumisel. „Vennastekoguduse kirjandus” pakub põnevat ja virgutavat lugemisvara ning uurimisteemasid nii folkloristidele, teoloogidele, ajaloolastele kui ka kirjandus- ja kultuuriloolastele, samuti eesti kirjakeele ajaloo tegelejatele.

HELI LAANEKASK

⁶ Vt vastavat loendit Peeter Oleski kirjutatud juubeliartiklis: P. O l e s k, Töö ja töö. Rudolf Põldmäe 80. – Keel ja Kirjandus 1988, nr 2, lk 112.